

GYÁNI GÁBOR

HAJNAL ISTVÁN RENDRHAGYÓ TÖRTÉNETÍRÁSA

A negyvenes évek végén a kommunista tudománypolitika által durván félreállított, az egyetemről nyugdíjazott, az akadémikusi címétől és rangjától megfosztott Hajnal ezután is töretlenül folytatta történeti kutatásait...

A 20. századi magyar történetírás minden bizonnyal legkülönösebb képviselője volt Hajnal István (1892–1956), akinek a konvencionális történetírástól eltérő szemléletmódja páratlannak nevezhető. Hajnal tudományos munkássága java részét a szociológiai szemléleti alapokon nyugvó történetírás kidolgozásának szentelte; ezzel, annak idején nem talált különösebb megértésre és elismerésre a saját szakmájában. Az 1945 előtt az akadémiai életben jól pozícionált Hajnal így teremtett valamiféle ellenkánont.¹ Akkoriban – hozzá hasonlóan – csak Mályusz Elemér művelt egyfajta struktúra történetírást; a népiségtörténet azonban merőben másfajta volt, mint Hajnal szociológiai történetírása. Abban is eltértek egymástól, hogy Hajnal európai (sőt globális) összehasonlító történetírás keretében írta a társadalomtörténetet, Mályusz viszont kizárólag a magyar történelem anyagán munkálkodott.²

Az értelmiségi-hivatalnok családból származó történész (Hajnal apja orvos, a testvérei köz- és magántisztviselők, valamint értelmiségiek voltak)³ 1910 és 1914 között végezte tanulmányait a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán. Háborús katonai szolgálata előtt (egyébként elkerülte a frontot) közel egy évig a bécsi Theresianum prefektusa volt, majd 1918-as leszerelése után – Mályusszal és Eckhart Ferencsel együtt – hamarosan Bécsbe került; ők ott levéltári kutatásokat folytattak,

melynek eredményeit a *Fontes* címen indított iratkiadási kötetekben adták közre.⁴ Hajnal 1922-ben került haza, és ezt követően hg. Esterházy Pál levéltárosa és könyvtárosa lett nyolcévi időtartamra. Majd csupán 1930-ban foglalhatott el egyetemi pozíciót, miután kinevezték az Angyal Dávid nyugdíjba vonulásával megüresedett egyetemes történeti tanszék professzori állásába; itt tanított egészen az 1950-ben történt kényszernyugdíjazásáig. Ezekre az évtizedekre korlátozódott Hajnal szorosán vett akadémiai tudósi karrierje: 1931-től töltötte be a *Századok* szerkesztői tisztét (1943-ban Eckhart Ferenc váltotta őt ezen a poszton); 1928-ban megválasztották az Akadémia levelező, 1939-ben pedig rendes tagjává, 1944 és 1947 között pedig a bölcsészkar dékánja volt.

Fejérpataky László tanítványaként Hajnal eleinte a paleográfia tudományával összefüggő írástörténeti stúdiumokat folytatott: 1921-ben habilitált ebből a témából,⁵ és ettől fogva 1930-ig a latin paleográfia magántanára volt a budapesti egyetemen. A harmincas években az írástörténettől a tágabban vett társadalomtörténet felé forduló Hajnal a húszas években különböző forráskiadási munkákkal jelentkezett.⁶ 1936-ban került ki kezei alól egyik fő műve, a Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly által szerkesztett négykötetes *Egyetemes történet* harmadik kötete.⁷ A harmincas és a negyvenes években sorra jelentek meg a történelem és a szociológia elvi problémáiról szóló, valamint a történeti szociológiai fogalomkészlet alkalmazásával írt technika- és várostörténeti dolgozatai, melyekről a későbbiekben bőven lesz szó.

A negyvenes évek végén a kommunista tudománypolitika által durván félreállított, az egyetemről nyugdíjazott, az akadémikus címetől és rangjától megfosztott Hajnal ezután is töretlenül folytatta történeti kutatásait, amikor visszatért fiatalkori témájához, az írásbeliség középkori európai történetéhez. Ennek gyümölcseként látott napvilágot Budapesten, de francia nyelven az egyetemi írásoktatás témájának szentelt monográfiája, majd, immár a szerző halála után, a szintén húszas évekbeli kutatói érdeklődésére emlékeztető könyve 1848-ról.⁸ A szívbeteg, anyagilag és más tekintetben is meglehetősen rossz helyzetbe került tudós, akit fia internálásával tovább keserítettek a hatóságok, 1956 nyarán halt meg.⁹

Hajnal István teljes történetírói munkásságát tekintve némileg egyoldalú a vele kapcsolatos, ma már bőséges kommentár- és historiográfiai irodalom, amely szinte csak a történeti-szociológiai irányultságú műveiről tud. Holott Hajnal Istvánnak 124 olyan publikációját tartják nyilván,¹⁰ amely nem kései utóközlés; ebből mindössze 20 írásáról szokás beszélni, mint saját tudományos teljesítményéről. Ez a feledékenység, amely még a történész monográfusára, Lakatos Lászlóra is igaz, némiképp érthető és talán menthető is: Hajnal történészi életművéből ez a 20 írásmű képviseli azt a történeti-szociológiai szemléleti és tematikai vonulatot, amely különösen figyelemre méltó. Valójában azonban hiányos a róla így megalkotott pályakép, amely figyelmen kívül hagyja a történész életművének mennyiségileg java részét. A hiány pótlása azért is fontos lenne, hogy bizonyítsuk: amikor Hajnal Max Weber-i módon, tehát elméleti (szociológiai) fogalmak szemléleti iránymutatása szerint tárgyalja a történelmet, szaktörténészként, olyasvalakiként jár el tehát, mint akinek kisujjában van a történetírás metodológiai és kutatástechnikai szakértelme. „Normál” szaktörténészi működését igazolja a megannyi,

rendszerint nem tárgyalt munkája. Jóllehet a szociologizálás során Hajnal valamelyest tényleg szakított a hagyományos, a módszertani értelemben vett „pozitivistá” (empirista) történeti munkamódszer érvényesítésével. Ez ott kétségekívül járt bizonyos előnyökkel, még ha némiképp csökkenti is a gondolatmenetek szorosán vett történetírói meggyőző erejét. Erről azonban ezúttal külön nem adhatok számot, amikor kizárólag Hajnal történetiszociológiai ihletésű munkásságát veszem szemügyre, máskorra hagyva a teljes Hajnal-kép rögzítését.

Az írásbeliség, a fejlődés intézményes motorja

■ Hajnal habilitációs dolgozatának témája a középkori európai írásbeliség *összehasonlító* vizsgálata volt. Hajnal nem a paleográfusok szokványos módjában forgatta az okleveles anyagot. A témáról 1920-ban megtartott akadémiai felolvasó ülésen elhangzott előadásának fő tézise, hogy az Árpád-kori magyar és a korabeli osztrák oklevelek lejegyzői európai műveltségű francia iskolázottságú udvari papok „lehettek”, akik francia egyetemeken, jelesül a párizsi egyetemen végezték tanulmányaikat. A klerikus hallgatók, a szabad művészetek fakultását látogatva, itt nemcsak elméleti képzést nyertek, hanem egyszersmind megtanultak *latinul* írni és fogalmazni, hogy többek közt oklevelet is tudjanak szerkeszteni. Ennek a gyakorlati célzatú curriculumnak a jóvoltából: „Forrongó iskolareform keletkezett Európa-szerte. Új egyetemek alakultak Németországban és Ausztriában, amelyek teljesen a párizsi egyetemet követték szervezetükben.”¹¹

A középkori párizsi egyetemen a 12–13. században folyó írásoktatás „eretnek” gondolata végig nyomon kísérte Hajnalt egész tudományos pályafutásán; élete vége felé (az 1950-es években) külön monográfiát szentelt a téma gondos történeti bizonyításának (lásd a 8. jegyzetet). Az abban foglalt feltételezés, a szerző által bizonyítottnak vélt gondolat azonban nem feltétlenül vált elfogadottá a nemzetközi szaktudományos körökben. Jacques Le Goff a maga értelmiség- és egyetemtörténeti munkájában sem foglalt egyértelműen állást a kérdésben, holott ismerte Hajnal francia nyelven kiadott, immár kiérlelt munkáját (Le Goff könyve 1957-ben jelent meg), amelyre egyébként utalt is. Le Goff ugyanakkor elismerte, hogy a középkorban nem választották szét világosan az oktatás egyes fokozatait, és az egyetemek nem kizárólag csak felsőfokú oktatási intézmények voltak; így a falaik között a mainak megfelelő alsó- és középfokú oktatás is folyt.¹² Ezt az elképzelést Hajnal szintén megerősíti ebben a munkájában, határozottan kijelentve, és kimerítő bizonyító apparátussal egyúttal igazolva is, hogy: „az egyetem egyik lényeges célja éppen az alapfokú oktatás volt – nem pedig csak kivételes esetekben a hiányos alapokkal rendelkező tanulók képzésének tökéletesítése [... ennél fogva] elsődleges szereppel kellett rendelkeznie a folyóírás, az írástechnika kialakításában”.¹³ Glatz Ferenc, kizárólag Hajnal István archív feljegyzéseire támaszkodva (!) úgy vélte, hogy több számottevő paleográfus (így a német Bernhard Bischoff és az osztrák Heinrich Fichtenau) is kész volt elismerni az egyetemi írásoktatás Hajnal István által pártolt tézisét. Glatz azonban erre nézve nem szolgáltat tényleges historiográfiai bizonyítékokkal, és az újabb szakirodalom ennek inkább ellentmond.¹⁴

Az Esterházyaknál viselt levéltárosi és könyvtárosi állásából egyetemi oktatói státuszba kerülő Hajnal a harmincas évek elején tért vissza korábbi témájához, a középkori európai írástörténethez. Fontos tanulmányt tett ekkor közzé a témáról azzal a kifejezett szándékkal, hogy szociológiai értelmező keretbe ágyazva vizsgálhassa az írásbeliségnek az európai fejlődésben játszott döntő szerepét. Az az óriási átalakulás, amely a középkori Európát az újkorba átvezette, és amelynek az írásbeliség volt, ha nem is fő oka, de a nélkülözhetetlen motorja, egyedül „az emberközi viszonyodás” figyelembe vételével magyarázható. Az írásbeliség, ezek szerint, az a fajta „gondolkodás-és érintkezés-technika”, amely nem külsőleges eszköz”, hanem „gondolatobjektíválás”, amelynek „mai tökéletessége hosszú évezredek fejlődésének eredménye”. Ez vezetett végül oda, hogy a tiszta betűírás „a szónak, beszédnek közvetlen megőrkítője legyen”.¹⁵ Az új „írásbeli gondolattechnika” először az ókori Görögországban alakult ki, hogy a középkori Európában arra a szintre fejlődjék, hogy megtermékenyíthesse az élet egészét. „A kifejezőképesség [ezen] növekedése teszi öntudatosá mind az általános emberit, mind az egyénit, hoz létre mindig hatványozott arányban közös fogalmakat, absztrakt gondolatokat. Mindezt csak akkor, ha az írás valósággal a szociológiai viszonyodás szabad eszköze, ha akár távoli idők vagy vidékek emberei is ráismerhetnek egymás szövegében a közös emberi életre, s egymásból újabb szikrákat csíholhatnak ki ezáltal. Értetődik ez reális anyagi életterületek számára is: a gazdasági élet íráshálózatának hasonló reveláló szerepe van, hasonló strukturális fejlődésre képesít. Sőt igazi, alapvető munkáját a reális életben végzi az írás, mobilizál földtulajdont, vagyont, jogot, társadalmat, nem irodalmi úton, hanem köznapi apró tömegmunkával. Anyagi-szellemi aprómunka eredményeit objektíválja, kifejezi, s ezzel mind mélyebb és kiterjedtebb szociológiai viszonyodás tárgyává teszi azokat. Az élet minden területét folytonosságot, állandó dinamikus szerveződést hoz a kultúrára: modern fejlődést.”¹⁶

Az írás, szögezi le Hajnal, az a „szociológiai elem, amely újonnan jelenik [a történelemben], és az erőkhöz tapadva fejleszti önmagát s azokat is. [...] Az írásbeliség mindenekelőtt nem egyszerű intellektualizáló eszköz, hanem a szóbeli nyelv lelki hatásait fokozó szociológiai eszköz. [...] A kifejezőképességnek s ezzel a mélyebb öntudatosabb lelki-anyagi szociológiai csereviszonynak megerősödése tehát az alap, nemcsak a racionális, hanem az irracionális, művészi fejlődés számára is.”¹⁷ Az írásbeliség európai meggyökereződése és általános szociológiai rendezőelvvé válása magyarázza a fejlődést, egyúttal pedig érthetővé teszi számunkra az európai modern kor létrejöttét is. Hajnalt mindennek a belátásra elsősorban Alfred Vierkant szociológiája tette képessé,¹⁸ amely ugyanakkor szembe is állította őt a szerinte túlságosan szellemtörténeti beállítottságú Max Weberrel. Weber az újkori racionalizálódásban „egy új szellem művét” vélte felfedezni (ami a protestantizmus lenne), holott – Hajnal szerint – valójában egy, az írásbeliség által lehetővé tett „új szociológiai dinamikát kell [inkább] sejtenuünk” ebben.¹⁹

Így fedezte fel Hajnal az írásbeliségben mint szociális technikában az európai modernizáció (a „racionalizálódás”) irányába mutató fejlődés szociológiai hajtóerejét; benne jelölte meg azt a gondolati alapot, amely történeti szociológiájának a kulcselemét képezi majd a továbbiakban. Ez az eredeti felismerés nemcsak az emberi kognitív képességek és műveletek gyökeresen

új „technológiájára” hívja fel a figyelmet, hanem a történelmi változások (a „fejlődés”) magyarázataként is szolgál, és ezzel a viszonyozószociológiai alapra helyezett történelmi dinamika forrásaként nyeri el az értelmét.²⁰

Mielőtt elvi síkon is tisztázná Hajnal ezt a kérdést, megírja az *Újkor történetét* egy olyan grandiózus vállalkozás részeként, melyet Szekfű Gyula, Hóman Bálint és Kerényi Károly a szellemtörténet-írás újabb – a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet*hez hasonló – reprezentatív termékeként kívánt a nagyközönség színe elé bocsátani. Hajnal ekkor már letért a húszas években még általa is követni kívánt szemléleti platformról, hogy az 1939-ben közzétett elméleti tanulmányában kerek perec ki is mondja: a szellemtörténet, bár „[h]asznos termékeny munka, de csak az életet érti meg a fejlődésben, nem pedig magának az objektív struktúrának kialakulását”.²¹ Márpedig ő azt kívánja tisztázni, hogy miként függ össze egymással „a történetileg alakuló forma és a mindig azonos örök emberi élet”. Az így elgondolt történet-szociológiai szemlélet jegyében tekinti át terjedelmes munkájában a kora újkor európai történelem alakulását.

Az európai modern kultúra eredete

■ A nagy ugrás a középkorból az újkorba, Hajnal szerint, nem magyarázható azzal a teleológiai feltételezéssel, miszerint a középkorban – csíraformájában – már meglelt volna a fejlődésnek az újkor racionalitásában megnyilatkozó lendítő ereje. Az *Újkor története* utószavából idézek: „a modern gondolkodás a haladást a célratörő, okszerű szellem eredményének érzi; még a régít, a középkorit is csak a benne rejlő okszerűség szerint értékeli.” Hajnalt a „történeti fejlődés szemlélete” arra a felismerésre vezette, hogy az „okszerűnek”, a „racionálisnak” önmagában véve nincs teremtő szerepe, mert az legfőljobb funkcionális, vagyis érték nélküli fogalom. „A racionális éppúgy akadályozhatja, mint elősegítheti a fejlődést.”²²

Ezért is hozakodik elő – elsőként itt, élete egyik fő művében – annak a fogalom párnak a történeti anyagra való alkalmazásával, amely történet-szociológiai szemléletének a kulcsát jelenti. „Tehát a ’tradicionális’ nem állítható feltétlenül szembe a ’racionálissal’. A fejlődés attól függ, hogy az emberi társulás milyen életanyagot tud érvényesíteni, és milyen módszerek állnak rendelkezésére. A tradíció helyett felvettük a ’szokásszerű’ fogalmát: a közösség minden cél nélkül a közeli együttélés alapján szabályozza magát, nincs lehetőség arra, hogy bárki a másik rovására emelkedjék, az érvényesülés csak az egyéni képességek belső fejlesztésével lehetséges. Felvettük az ’intézményesség’ fogalmát: a közösség az élet kitermelt formáit megalapozza az azokat szolgáló existenciák szokásszerű biztosítása által. A fejlődést nem az okszerű erő kifejtés viszi, hanem az existenciák megőrzésével kialakuló, tökéletesedő módszerek, az objektív ’szakszerűség’. Minthogy e módszerek fejlesztése mindig új és új, biztosított existenciájú rétegek által folyik, mély ’üzemiesség’ alakul ki. Az ’intellektualizmus’ számára is, már a szóbeliségen kezdődve; nagy arányban az írásbeliségre való áttéréssel. Ez az intellektualizmus nem racionalizmusa által kerül vezetésre, hanem maga is társadalomképződmény, történeti alakulás. Mint a társadalom egész üzemisége, úgy az intellektualizmus is ’közintézményszerűsége’ által növekszik, fejlődik. Ez az ’adminisztratív társadalomszervezet’; végső alapjai az existenciák, ame-

lyeknek biztosítása nélkül nem érvényesülhet semmi kultúrtechnika; a 'személyies teljesítmény', azaz a mások kihasználása nélküli munka, a mély, általános emberi értékeket termelő fejlődés alapja. A 'racionális' szellem egyre dolgozik, mint örök emberi ösztön; s elejétől arra tör, hogy a fejlett módszerek rétegeit emelje a többi fölé. Amidőn a 'szokásszerűséget' az általánosan képzett intellektualizmus módszerei [...] váltják fel, mind akadálytalanabb racionális fejlődés következik, s mégis az üzemiesség, a közintézményszerűség kényszerével: modern kultúra."²³

Az idézetben ott szerepel minden jellegzetesen hajnali terminus, melyek kifejezőerejére támaszkodva fogalmazza meg történeaszünk az objektivációk történeti tanát. Ezt a feladatot egy, a *Századokban* közölt tanulmányára bízta, ahol egyaránt bírálta a német (Ferdinand Tönnies, Alfred Vierkant, Hans Freyer) és a francia (Auguste Comte, Émile Durkheim) szociológiai gondolkodást, mert az „nem a történeti konkrétumokban keresi a módszert, hanem azokra akarja rávonni a maga módszereit”.²⁴ A történelem és a szociológia szemléleti összeházasítására szerinte nem alkalmas a szociológia tudománya, ezt csak a történetírás oldhatja meg az objektiváció azon tanának a kidolgozásával, amely az életet és a formát, a formaadást, vagyis a struktúrát összetartozónak tekinti. Ez a kettő úgy találkozik egymással, hogy az egyszerű személyes érintkezés (a „viszonyodás”) egymás érzéseinek és gondolatainak a kicserélésében, valamint az egyéni cselekedetek „egybeigazítás” révén zajlik. A struktúra (az ő szavával: a társadalomképlet) az élet eszközeként végrehajtja a szükséges formaalkotás, formaképzés feladatát, eközben pedig szüntelenül kicsapódik a személyes életviszonyokból, majd folyton visszatér hozzájuk, ezáltal görgetve tovább az élet folyását. „Az emberek egymás közötti elhelyezkedése, kölcsönössége a személyies megjelenéstől kezdve a bonyolult tagozódásokig; végeredményképpen mind anyagi formák közreműködésével történik s áll meg, amióta az ember felemelkedett állítólagos egykori ösztönösségéből.”²⁵

Ezekre a fogalmi alapokra építi Hajnal a társadalomszerveződés duális modelljét, amelynek egyfelől a szokásszerű együttélési „módszer”, másfelől az okszerű társadalomszerveződés felel meg a történeti időben. Az objektiváció (a „társadalmasodás”) szokásszerű módja a személyies formaképződést jelenti nála, amikor a szokások által megszabott viselkedés a teljes életből felemelkedő személyies formákhoz igazodik; a munkamegosztás ez alkalommal a teljes életformák egymásba illeszkedését szolgálja. Az okszerűen szerveződő társadalom racionalitása viszont kimerül abban, hogy az ember megelégszik a készen adott lehetőségek egyszerű, élelmes, okszerű ki- és felhasználásával, és ezzel mellőzi a belső, az elmélyülő alkotó munkát és gondosságot.²⁶ Érdekes, hogy amíg Hajnal a szokásszerűség leírására és annak gondolati kibontására különösen nagy gondot fordít, addig feltűnően szűkszavúan beszél az okszerűség társadalomszervezési metódusáról. Mindenestre leszögezi: tiszta képlet nem létezik, mert hol az egyik, hol a másik módszer kerekedik felül a különböző történelmi korokban, és mindkettő érezteti a maga hatását; viszont az egyik közülük mégis csak domináns módon szabja meg az emberi együttélés történeti módozatát. Ilyen formán az ókori világ inkább az okszerűség, a középkori Európa inkább a szokásszerűség, végül a modern kori Európa újfent az okszerűség uralma alatt áll. Ami pedig az Európán kívüli világot illeti, ott soha és sehol sem mélyült el úgy a

szokásszerű módszer, mint a középkori Európában. S mivel az európai modern kultúra a középkori szokásszerűség által megteremtett alapokon nyugodva bontakozhatott ki, felélve az ott és akkor létrehozott társadalmi potenciálokat, szükségképpen egyedül itt és ekkor vált csupán lehetővé a modern történelmi fejlődés.

Hajnal szerint a középkori európai szokásszerűség mintaszerű megnyilatkozása a rendi társadalom formációja, benne a jobbágyparasztsággal és a nemességgel. Pontosabban: „A szokásszerűség összefüggő hűbériséggé épült fel, amelyben a különféle jogok, állapotok érvényesülése nagymértékben függő a tényleges funkciótól, gyakorlattól. És az intellektualizmus [a középkori írásbeliség] fejlődése sietteti ezt a folyamatot: már nem is szükséges generációk hosszú gyakorlata, már a szakszerű képzettség megszerzése is a munka hasonló védelmére jogosít.” Ennek során „a parasztság hivatásrétege alakul ki, [de] nem a földtulajdon, hanem a munka alapján”, ami azzal jár, hogy a „mindent átható szokásszerűség kényszere kötötte meg az erősebbet, biztosította a gyengébbet. Az erők autonómiája helyett az egzisztenciák autonómiája”. Általánosan elterjedt európai társadalomképlet ez szerinte, amely igazán kiérlelt módon Franciaországban létezett, mely rendszer „konzerválta az európai parasztságot a nyers érdekerőkkel szemben”. Az így tekintett parasztság jelenti a fő garanciát arra nézve, hogy a hűbéries társadalom „szakszerű hivatásréteggé” alakulhasson, ami ellent tud állni a „gyors racionalizálásnak”, az okszerűség módszerére való idő előtti áttérésnek.²⁷

Az írásbeliség szokásszerűvé válásához hasonlóan, a középkori kézműves munka és egzisztencia szintén a személyies, a mindennapokban elmélyülő foglalatosság és biztosított létforma, amely független a piaci versenytől. Elmondható tehát róla, hogy bár „részletmunka volt, de mégis önálló, értelmes anyagátalakító munka maradt. A nyers természetanyag mint pom-pás technikai anyag került ki [a kézműves] kezéből, az emberi életbe beiktathatóan.”²⁸ A céhrendszer keretei között tényező kézműves „hivatás-munka” ezzel simult bele az általános szokásszerűség rendjébe: önállóan fejlődött, és idővel alkalmazkodásra kényszerítette az okszerűség tényezőit, a társadalmat mozgató érdeket és hatalmat.²⁹ Ezzel együtt a város sem az okszerűség puszta megnyilatkozása a döntően a szokásszerűség világát képviselő középkori Európában, hanem az az entitás, ahol összekeveredik egymással a szokásszerűség és az okszerűség társadalomszervezési módszere. Különösen így van ez a városfejlődés egyes regionális típusait tekintve, amelyek szembevető különbségeket mutattak a francia, az északolasz, a német, a holland és az angol fejlemények esetében.³⁰

A várostörténet témájának szentelt tanulmányában Hajnal leszögezi: minden regionális eltérés ellenére a középkori európai városok életében közös volt, hogy: „Nem külön szerkezet, hanem betetőzője a népi társadalomszervezetnek. Nem lehet úgy kifejezni a dolgot, hogy a kereskedelem, az ipari és a központi igazgatás a város külön funkciója; mert mindebben csak tovább építkeznek a vidéki társadalmasodás módszerei.” Ennek megfelelően: a „valóságban a polgári rend mélyen összefügg még a paraszti társadalommal, mint ahogy a nemesség sem tudja attól elvágni bonyolult hűbéri kapcsolatait”.³¹

Végül a technikai fejlődés is a szokásszerűség burkából kifejlő emberi leleményesség és hasznosság megnyilvánulása, amely a hivatásszerűen gyako-

rolt kézművesség lassú, az önnön jelentéktelenségében is megbecsült tapasztalatain nyugodott. Így és ezért különbözött ez a technika (technikai fejlődés), „az anyagi világgal való elbánás készségeinek objektíválása”³² az okszerűség által diktált technikai készségektől és fejlődési potenciáltól, amely a tömeges készáru-előállítás piaci diktátuma által kikényszerített végletes munkamegosztással (specializálódással) jár szorosan együtt. Az utóbbi, amely nem a teljes embert kívánó munkafolyamat keretében objektívál, vésszesen eltávolodik „az anyagi világgal való elbánás készségét” biztosító társadalmasodástól. A témának szentelt alapos, egyébként kéziratban maradt írásában Hajnal a vízikerek példáján át érzékelteti, hogy egy gép, egy technikai találmány csak sajátos társadalmi feltételek közepette válhatott ténylegesen használhatóvá a munkavégzés számára.³³ A technika nem önmagában forrása a fejlődésnek, csupán technikai segédeszköz, amely egy adott társadalomszerveződési módszer keretében jut szóhoz; a technika ilyenformán a saját természetének megfelelő módon fejezi ki a szokásszerűség vagy az okszerűség szerint való termelő munka lényegét. A készáru termelésére „szakosodott” modern gyáripár elvonatkoztat az anyaggal való elbánás alkotómunkájától, amelynek a szokásszerűség körülményei között elsősorban az a fajta technika felel meg, amely teljes mértékben összhangban áll a munkás-kéz szakszerűsödéséhez kötött emberi készségekkel (kompetenciákkal). Az erőgépek új konstrukciói, amelyek az ipari forradalmat elindítják és előrelendítik, állítja Hajnal, lerombolják a tanult mesterségeknek azt a sorozatát, amely „mintegy hozzátapadt [...] a természet anyagvilágához. Nem az üzleti árucikkeket, hanem az emberi célokra megnemesített anyagokat iktatta bele a társadalomszervezetbe. Olyan módszerek, eljárások, eszközök alakultak ki, amelyek egy-egy természetanyagot már mintegy objektív ráhatásokkal tudtak alakíttatni. Az ember már csak beállította a mechanikai eszközt, készüléket, a tüzet, a vegyszereket az anyagra, a műveletek fokozatos elvégzésére.”³⁴

Hajnal technikatörténeti felfogása szerves része sajátos történelemszociológiai elképzelésének, amely a szokásszerűség és az okszerűség átfogó modelljével operál. Ennek megfelelően alakul ki Hajnalban a gyári gépipar által képviselt modern technikai haladással szembeni szkepszis és erős ellenérzés, mely utóbbi szerinte nem a tanult mesterség hivatásszerű gyakorlásának a megnyilvánulása. Van ugyan benne a szakszerűség, de az immár a „dolgoztató szakszerűség”. Az angol fejlődés kapcsán írja: „A XVIII. század második felének angol inusztriális forradalma nem a gépekkel kezdődött, hanem a társadalomnak nagy, üzemi, célokra beállított munkaszervezetekké való alakulásával. A jövő gépek alkatrészei előbb emberekből állottak, s csak amikor a munkát annyira célszerűsítették, hogy az emberek már nem is mint élő személyek szerepeltek, hanem mint kiszámítható mozdulatok és funkciók, akkor önthették át anyagtalan szerkezetekbe munkaüzemüket.”³⁵

A készáru gyártás üzleti céljaihoz igazodó technikai konstrukció ezáltal kiszakad a termelő ember valóságos életéből, és mint tőle idegen objektíváció (társadalmasodás) hatalmasodik el fölötte. Ebben áll, a technikatörténet oldaláról megfogalmazva, a hajnali modernitáskritika lényege.

Hajnal a maga transznacionális történeti szemléletmódjára támaszkodva egyúttal kidolgozza az európai régiók fogalmát is. Az 1908-ban alakult *Comité International des Sciences Historiques* – Domanovszky Sándor ma-

gyar és Borislav Dembiński lengyel történész kezdeményezésére – az 1931-ben Budapesten tartott évi ülésén elhatározta, a világszervezet napirendjére tűzi azt a kérdést, hogy miként lehetne a kis nyelveken író történészek munkásságát is bevonni a nemzetközi történészdiskurzusba. Ez okból felkérték Hajnal Istvánt, hogy másokkal karöltve, magyar részről készítsen a kérdésről egy bibliográfiai összeállítást. Ő végül megírta a témának szentelt analitikus elaborátumát.

A szokásszerűség és okszerűség rendező elvei alapján számba vehető európai, sőt olykor globális történelmet, legalábbis a középkort illetően, Hajnal szerint a hűbériség mértéke szerint lehet kategorizálni. Három vagy négy régióra osztható fel Európa e tekintetben, Nyugatra és Keletre; az utóbbit eleinte Bizánc, majd Oroszország képviseli, az előbbit Közép-Franciaország és a tőle keletre és északra eső térségek fémjelzik. Az utóbbiak ugyanakkor a Nyugathoz csatlakozott „új társadalmak”-at is felölelik, benne Közép-Európával (Magyar- és Lengyelország), valamint a norvég–svéd–dán területekkel, melyeket Hajnal konzekvensen „szélső társadalmak”-nak nevez, mondván: „A nyugati hűbériség kifejezett elvei, formái alig találhatók meg a latin Okcident szélső, új népeinek társadalmában. S mégis feltűnően éles, határozott az elkülönülés Bizánccal, s az onnan terjedő görögkeleti kultúrával szemben.” Itt ugyanis „nem jogelvek és kész társadalomképletek átvétele a szélső nemzetek nyugatias fejlődésének alapja, hanem a társadalmasodás elemi módszereinek befogadása.”³⁶

Mind Nyugaton, mind a szélső társadalmakban a szokásszerű társadalmiszerveződés volt az uralkodó tendencia, ami szembeállítja a középkori nyugati fejlődést az antik kultúrszerkezettel és a keleti fejlődéssel. Ennek fő bizonyítéka a rendiség társadalmi és politikai természete. S bár némi fokozati különbségek felfedezhetők a tisztán nyugati és a szélső társadalmak között, sőt az utóbbiak körén belül is akadtak kisebb-nagyobb eltérések a magyar–lengyel, valamint a skandináv térségek nyugatiassága között; ennek ellenére mindezek egyaránt a nyugatias formaképződés szerint fejlődtek.

Hajnal tehát már 1942-ben legalább három, egymástól részben vagy teljesen elváló régióra osztotta fel a középkori Európát, ezáltal anticipálva Szűcs Jenő évtizedekkel későbbi régiófogalmát. Holott Szűcs egyáltalán nem a hajnali fogalmi bázison gondolkodott erről a kérdésről, és még csak nem is említette Hajnalnak ezt a művét mint fogalmi konstrukciójának az előzményét.

Ezzel akár le is zárhatjuk Hajnalnak az európai történelmi fejlődés specifikumát megfogalmazó történetírói törekvéseiről adott beszámolóinkat. Hajnal *e tekintetben* külön nem foglalkozott a magyar történelemmel, egy kivétel azonban mégiscsak akadt. A modern kori magyar társadalom, mint osztálytársadalom kialakulásának a történelmi feltételeit firtató írása azon az elvi platformon nyugszik, mely szerint: „Minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az 'osztálytársadalma', amilyen volt a rendisége. Az üzem, nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét s elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.” Milyen tehát Hajnal szerint a magyar rendiség, és miként alakult az át modern osztálytársadalommá? Hajnal az egyes társadalmi makrocsoportok egyenkénti részletes számbavételével mutatja ki, hogy mennyire adott a magyarországi rendiségben a szokásszerűség gyakorlata, amelyre valamivel „jobb” osztálytársadalom épülhetett (volna), mint történt, mert hiányzott belőle, vagy csak töre-

dékesen érvényesült benne a szokásszerűség. Ennek a figyelembevételével fogalmaz meg elmarasztaló véleményt a magyar társadalom (és politika) vezető erejéről, a nemességről, amely „itt [nálunk] inkább aktualitások körül forgó elmosódott társadalomszervezet, s épp ezért maradi megrögződés a vezetésben”. Az így keletkező társadalmi deficitet pedig úgy magyarázza a szerző, hogy: „Mintha a társadalomvezetés nálunk a történet folyamán semmiféle szakszerű gondon, hanem csak az egyszer felülkerekedettek kiváltságolt szerepén alapult volna.”³⁷

Hasonló véleménye van ugyanakkor az intellektuális szakszerűség hazai teljesítményéről is, vagy a polgári „rendiség”-ről és a jobbágyparasztságról. „A magyar parasztság kevésbé izmos történeti alakulás, a foglalatoságnak önmagában kevesebb volt a szokásjogi ereje, a kultúrtáj kevésbé behatóan kidolgozott, s ezért a paraszthely (sic!) kevésbé ellenállóképes az úrral szemben.”³⁸

Nem csoda ezek után, ha lesújtóan nyilatkozik a mélyebb történeti beágyazottság és időbeli előzmények nélküli modern osztály képződményekről, amelyekből teljes mértékben hiányzik a szokásszerűségben felhalmozódó, és egy ideig még tovább élő (egyúttal kiaknázható) szakavatott hivatásbeliség. Így vonja meg Hajnal a mérleget ezekről a modern kapitalista társadalmi képletekről: „A szakszerűség egyoldalú *talaj nélküli* funkciója miatt tehát egész társadalomrétegek ülepszene meg az emberi képességeket elfojtó foglalatoságban.”³⁹ A modernitás illetően negatív megítélése különösen nagy hatást tett a korabeli magyar szociográfiai és szociológiai gondolkodásra, amelyet azonban itt most nincs módunk bemutatni. S éppily nagy hatással volt Hajnal egész történeti szociológiai szemléletmódja a 20. század végi fiatal magyar társadalomtörténészekre, a máig eleven Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület majdani megalapítóira is.⁴⁰

■ JEGYZETEK

1. Gyáni Gábor: *Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés*. In: *Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Bp., 2018. 34. Balog Iván szerint inkább alternatív kánon jellege volt Hajnal szociológiai történetírásának. Balog Iván: *Hajnal István alternatív kánonja*. In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció, Bp., 2015. 129–163.
2. Vö. Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk., s. a. r. Soós István. BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 157–343.
3. Az életrajzhoz vö. Glatz Ferenc: *Hajnal István történetírása*. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Vál., s. a. r., bev. és jegyz. Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. XI–XIX. (a továbbiakban: *Technika, művelődés*); Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Bp., 1996. 20–22.
4. Mályusz Elemér: i. m. 157–164.
5. Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korában*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1921.
6. Uő, szerk., bev.: *A Kossuth- emigráció Törökországban*. 1. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1927.; Uő, szerk.: *Esterházy Miklós nádor lemondása. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka (1640. december – 1643. március)*. Stephaneum, Bp., 1930.
7. Uő: *Az újkor története*. Magyar Szemle Társaság – Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Bp., 1936. *Az Egyetemes történet négy kötetben* harmadik kötete. (A továbbiakban: *Az újkor története*)
8. Uő: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Akadémiai, Bp., 1954.; 2. bővített kiadás: Akadémiai, Bp., 1959; a munka magyar nyelvű változata: *Az írásktatás a középkori egyetemeken*. Ford. Mezei Mónika. Gondolat, Bp., 2008. (A továbbiakban: *Az írásktatás*); a munka beható elemzése és kritikája: Gálffy László, *Korall* 34 (2008. december)

- 120–129.; Uő: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Akadémiai, Bp., 1957. (2. kiadás: Gondolat, 1987.)
9. Ehhez ld. „...ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek...” Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából. Közli: Gyáni Gábor. *Korall* 24–25 (2006. június) 5–22.
10. Halmos Károly: *Hajnal István műveinek könyvészete*. In: Czoch Gábor – Horváth Gerely Krisztián – Pozsgai Péter, szerk.: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall, Bp., 2008. 187–203.; Balog Zsuzsánna et al. 2020: *Hajnal István kiadott szövegeinek bibliográfiája*. Letöltve: 2023. december 12. <https://www.hajnalkor.com/hajnal-istvan-bibliografia> (doi.org/10.51687/HI.bib.2020).
11. Hajnal István: *Árpád-kori oklevélíráások és a francia egyetemek* (1920). In: *Technika, művelődés*. 10.
12. Jacques Le Goff: *Az értelmiség a középkorban*. Ford. Klaniczay Gábor. Magvető, Bp., 1979. 107–108.
13. *Az írásoktatás*. 72. Továbbá: 121.
14. Glatz Ferenc: i. m. XXIV. ld. továbbá Gálffy László recenzióját. *Korall* 34 (2008. december) 122.
15. Hajnal István: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* (1933). In: *Technika, művelődés*. 40.
16. Uo. 43.
17. Uo. 51–52.
18. Alfred Vierkandt: *Die Stetigkeit im Kulturwandel*. Duncker und Humblot, Lipcse, 1908.; Uő, szerk.: *Handwörterbuch der Soziologie*. Ferdinand Enke, Stuttgart, 1931.
19. Hajnal István: *Racionális fejlődés és írásbeliség* (1932). In: *Technika, művelődés*. 32.
20. Baráth Katalin: *Nemzetközi hatással a periférián. Megjegyzések Hajnal István írástörténeti munkáihoz*. In: Uő: *A történetírás terhe*. Kijárat, Bp., 2021. 89–93.
21. Hajnal István: *Történelem és szociológia* (1939). In: *Technika, művelődés*. 178. (A továbbiakban: *Történelem és szociológia*).
22. Uő: *Az újkor története*. 662. A racionális mozdatórugók „fejlődéstörténetben” betöltött szerepéről ld. Uő: *A „racionális” a fejlődéstörténetben*. Századok 1940. 462–464.
23. Uő: *Az újkor története*. 663.
24. Uő: *Történelem és szociológia*. 163.
25. Uo. 181.
26. Uő: *Az újkor története*. 25.
27. Uo: 71., 75., 77., 84.
28. Uő: *Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés* (1948). In: *Technika művelődés*. 427. A kiemelés tőlem – Gy. G.
29. Uő: *Az újkor története*. 99, 124.
30. Uo. 112–123.
31. Uő: *Az európai város kialakulása* (1941). In: *Technika művelődés*. 216., 235.
32. Uő: *A technika fejlődése* (1937). In: *Technika művelődés*. 144.
33. Uő: *A gépkorszak kialakulása* (1944). In: *Technika művelődés*. 299–355.
34. Uő: *Technika és történelem* (1946). In: *Technika művelődés*. 389.
35. Uő: *Az újkor története*. 590.
36. Uő: *A kism nemzetek történetírásának munkaközösségéről* (1942). In: *Technika művelődés*. 255–256.
37. Uő: *Az osztálytársadalom*. In: Domanovszky Sándor, szerk.: *Magyar művelődéstörténet. Ötödik kötet. Az új Magyarország*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., é. n. 165., 166., 167.
38. Uo. 180.
39. Uo. 195.
40. Gyáni Gábor: *Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör?* In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Bp., 2018. 234–256.